

ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра філософії та соціології

В.О. Даніл'ян, В.В. Міхеєва

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Харків - 2012

Даніл'ян В.О., Міхеєва В.В. Соціологія особистості:
Конспект лекцій. – Харків: УкрДАЗТ, 2012. – 49 с.

Конспект лекцій підготовлено відповідно до робочої програми курсу «Соціологія» і є складовою навчально-методичного комплексу дисципліни.

У роботі наведено визначення таких понять, як: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість», виділяються основні соціологічні концепції, розглядається внутрішня структура, соціальні статуси й ролі особистості, також особлива увага приділяється поведінці особистості, що відхиляється. У кінці роботи подано словник основних понять, питання для обговорення і самостійної роботи студентів, тематика рефератів.

Рекомендується для студентів денної форми навчання всіх спеціальностей.

Бібліогр.: 20 назв.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Філософія та соціологія» 21 листопада 2011 р., протокол № 5.

Рецензент

проф. В.М. Петрушов

В.О. Даніл'ян, В.В. Міхєєва

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Відповідальний за випуск Даніл'ян В.О.

Редактор Буранова Н.В.

Підписано до друку 07.12.11 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 2,25. Тираж 100. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

МІНІСТЕРСТВО ІНФРАСТРУКТУРИ УКРАЇНИ

**УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ
ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ**

ГУМАНІТАРНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

**В.О. Даніл'ян,
В.В. Міхеєва**

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

**Конспект лекцій для студентів
денної форми навчання**

Харків 2011

Даніл'ян В.О., Міхеєва В.В. Соціологія особистості: Конспект лекцій для студентів денної форми навчання. – Харків: УкрДАЗТ, 2011. – 43 с.

Конспект лекцій підготовлено відповідно до робочої програми курсу «Соціологія» і є складовою навчально-методичного комплексу дисципліни.

У роботі наведено визначення таких понять, як: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість», виділяються основні соціологічні концепції, розглядається внутрішня структура, соціальні статуси й ролі особистості, також особлива увага приділяється поведінці особистості, що відхиляється. У кінці роботи подано словник основних понять, питання для обговорення і самостійної роботи студентів, тематика рефератів.

Рекомендується для студентів денної форми навчання всіх спеціальностей.

Бібліогр.: 20 назв.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри «Філософія та соціологія» 21 листопада 2011 р., протокол № 5.

Рецензент
проф. В.М. Петрушов

ЗМІСТ

Вступ	4
1 Поняття «людина, «індивід», «індивідуальність», «особистість»	5
2 Основні соціологічні концепції особистості	9
3 Внутрішня структура особистості	14
4 Соціалізація особистості	20
5 Соціальні статуси та ролі особистості	26
6 Поведінка особистості, яка відхиляється	32
6.1 Біологічний підхід	33
6.2 Психологічний підхід	34
6.3 Соціологічний підхід	35
6.4 Поведінка, що відхиляється	37
Основні поняття	41
Питання для самоперевірки	45
Теми рефератів	46
Теми для самостійного вивчення	46
Список літератури	48

ВСТУП

Соціологія особистості – розділ соціології, який вивчає особистість в її соціальних відносинах у суспільстві. Це соціологічна теорія, предметом дослідження якої є особа як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин на рівні її зв'язків із соціальними спільнотами. У соціології відрізняють декілька різних термінів, що стосуються людської особистості, але відокремлюють різні її боки, різні характеристики.

Соціологія особистості є однією з центральних тем соціології, вона вивчає способи, механізми, стратегії індивідуальних взаємодій і взаємин у суспільстві, структуру всього соціуму, соціокультурні процеси (пов'язані з процесом адаптації особистості в суспільстві і її соціалізації). Соціологія особистості розуміється як сукупність орієнтованих соціологічних теорій особистості. Важливість цієї теми зумовлена тим, що особистість є одним з головних суб'єктів суспільних відносин. Функціонування суспільства неможливе без урахування її потреб та інтересів, а особистість являє собою індикатор суспільного розвитку. Кожний соціолог для розуміння сутності соціальних явищ, системи взаємозв'язків людей у суспільстві прагне зрозуміти, що рухає вчинками кожної конкретної людини. Індивідуальна поведінка особистості, таким чином, являє собою основу сприйняття життя всієї соціальної групи або суспільства.

1 Мета заняття

Основною метою заняття є формування у студентів широкого кругозору, соціологічної форми мислення і конкретних знань проблем структури, типології й соціалізації особистості.

2 Завдання заняття:

- ознайомити студентів з основними поняттями «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість»;
- розкрити основні соціологічні концепції особистості;
- надати уявлення про внутрішню структуру особистості;
- описати етапи соціалізації;
- навести уявлення про соціальні статуси та ролі особистості;

- розглянути поведінку особистості, що відхиляється.

1 ПОНЯТТЯ «ЛЮДИНА», «ІНДИВІД», «ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ», «ОСОБИСТІТЬ»

У сучасній соціології, розглядаючи «особистість», прийнято виділяти такі поняття, як: «людина», «індивід», «індивідуальність». Найчастіше ці слова вживаються як синоніми, але якщо суворо визначати ці поняття, то можна виявити істотні смислові відмінності, тому розглянемо їх докладніше.

Термін «людина» розуміється в соціології, як біосоціальна істота, генетично пов'язана з іншими формами життя, що виділилася з них завдяки здатності робити знаряддя, має членороздільну мову, мислення і свідомість, морально-етичні якості.

Сутність і поведінку людини визначають чотири базові принципи.

1 **Людина** – *гедоніст*, тому вона прагне доставити собі максимум задоволення й уникати, по можливості, всього, що приносить їй невдоволення.

2 **Людина** – *прагматик*, тому воліє мати з усього максимальну вигоду для себе й уникає всього, що не приносить їй користі.

3 **Людина** – *ледар*, тому максимально полегшує зусилля в будь-якій справі й уникає таких справ, які потребують більших зусиль.

4 **Людина** – *мораліст*, тому прагне максимально дотримуватися моральних норм і уникає всього, що інші можуть розцінювати як аморальний вчинок.

Перші три принципи добре узгоджуються, тому людина одночасно є гедоністом, прагматиком і ледарем. Четвертий принцип потребує прояву сили волі, роботи над собою, максимальних зусиль і самовідданості. Але додавання максимальних моральних зусиль протирічить третьому принципіві, тому моральна робота душі часто блокується. Вона не приносить людині насолоди, тому й другий принцип починає протиборствувати здійсненню четвертого. Нарешті, моральною людина намагається бути тільки тоді, коли це їй максимально

вигідно. Звідси схильність до демонстративної поведінки, тобто дотримання морального поведіння на людях, коли це помічають та оцінюють інші, що приносить їй якісь дивіденди.

П'ятий принцип – прагнення до прекрасного, є не базовим, а додатковим. В одних естетичне почуття розвинене, в інших – ні. Зазначений принцип являє собою модифікацію першого – гедоністичного.

Слово «**Індивід**» (від лат. *individuum* – неподільний, кінцевий) – це:

1) людина як одинична природна істота, представник виду *Homo sapiens* (стосовно тварин застосовують термін «особина», до неживих предметів – термін «об'єкт»);

2) відособлений член соціальної спільноти – представник народу, класу, суспільства, групи.

Індивід – позначення одиничного, на відміну від сукупності, маси: окрема жива істота, особина, окрема людина – на відміну від колективу, соціальної групи, суспільства в цілому (в цьому сенсі протиставлення індивіда й суспільства утворюють вихідний пункт різних концепцій індивідуалізму).

Індивід – одиничний представник людства, безвідносно до його реальних або антропологічних особливостей. Народжена дитина є індивідом, але не особистістю, тому що не має індивідуальності. Індивід стає особистістю, коли перестає бути одиницею людського роду й здобуває відносну самостійність.

Від слова «**індивід**» у соціології й філософії утворене поняття «індивідуальність».

Індивідуальність – поєднання психологічних особливостей людини, які становлять її своєрідність, відмінність від інших людей. Вона проявляється в рисах темпераменту, характеру, звичках, що домінують, інтересах, ціннісних орієнтаціях, стилі поведіння й способі життя. Манера вдягатися, прикрашати себе, ходити, розмовляти тощо – зовнішні ознаки індивідуальності.

Також її можна охарактеризувати, як неповторний, самобутній спосіб існування конкретної особистості як суб'єкта самостійної діяльності. Особистість соціальна по суті й індивідуальна за способом вираження.

Конкретне поєднання думок, почуттів, проявів волі, потреб, мотивів, бажань, інтересів, звичок, настроїв, переживань, інтелекту, схильностей, здібностей та інших особливостей людини утворює унікальну цілісну структуру особистості, що переживає й діє.

Термін «індивідуальність» вживається також як синонім терміна «індивід» для позначення неповторної сукупності ознак, властивих окремому організмові, що й відрізняють його від інших.

Так, виникнення портрета в XVI-XVII ст. можна розглядати як явну ознаку прояву інтересу до людської індивідуальності (хоча, наприклад, іслам понині забороняє зображувати людину). Різні й самі портрети. Одні підкреслюють соціально-типові властивості, соціальний статус і відповідні чесноти людини, інші виражають індивідуальну неповторність зображуваного обличчя, розкривають її внутрішній світ або ж просто фіксують властивості зовнішності та ін.

Найважливішим засобом індивідуалізації громадянина є його ім'я. Цивільний кодекс захищає право громадянина на ім'я й визначає стандартний склад елементів імені, надає йому право зміни імені в законному порядку, захищає громадянина від неправомірного використання імені й надає можливість використання псевдоніма. Загальні начала й зміст цивільного законодавства дозволяють застосувати положення цієї статті стосовно іноземців і осіб без громадянства, якщо законом не передбачене інше.

Отже, **індивідуальність** можна визначити як сукупність рис, що відрізняють одного індивіда від іншого, причому розбіжності проводяться на різних рівнях: біохімічному, нейрофізіологічному, психологічному, соціальному й ін. Індивідуальність виражає власний світ індивіда, його особливий життєвий шлях, що за своїм змістом визначається соціальними умовами, а за походженням, структурою й формою є індивідуальним. Індивідуальність є особистість, але особистість індивіда не зводиться до індивідуальності.

Особистість – загальножиттєвий і науковий термін, що позначає: 1) людського індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності (особа в широкому смислі слова) або 2) стійку систему

соціально значимих рис, що характеризують індивіда як члена того або іншого суспільства чи спільноти.

У науковій літературі поняття **особа** як цілісність людини (лат. *persona*) і **особистість** як її соціальний і психологічний вигляд (лат. *personalitas*) термінологічно цілком помітні, їх іноді використовують як синоніми (І. Кон).

У спеціальних дослідженнях поняття «особистість» зазвичай використовується в другому, вужчому смислі: коли педагог говорить про особистість школяра-підлітка, соціолог – про особистість робітника, криміналіст – про особистість злочинця, психіатр – про особистість невротика, то мають на увазі ті риси, які роблять людину відповідно школярем-підлітком або робітником, є для них типовими й істотними.

Поняття «особистість» варто відрізнити від понять «індивід» (людина як одиничний представник якогось цілого – біологічного або соціального) і «індивідуальність» (сукупність рис, які відрізняють даного індивіда від усіх інших). Про індивідуальність можна говорити на різних рівнях (біохімічному, нейрофізіологічному, психологічному та ін.). Особистість же, на думку І. Кона, з'являється тільки з виникненням свідомості й самосвідомості. Особистість є об'єктом вивчення філософії, психології й соціології.

У соціології **особистість** визначається як: 1) системна якість індивіда, зумовлена його залученням до суспільних відносин, що проявляється в спільній діяльності й спілкуванні; 2) суб'єкт соціальних відносин і свідомої діяльності.

Поняття «особистість» вводиться для виділення, підкреслення неприродної («надприродної», соціальної) сутності людини й індивіда, тобто акцент робиться на соціальному началі.

Особистість звичайно розглядається як конкретне вираження сутності людини, втілення й реалізація в ньому системи соціально значимих рис і якостей даного суспільства. Невід'ємними рисами особистості є самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, відповідальність за свої вчинки. Таким чином, можна сказати: людиною народжуються, а особистістю стають у процесі активної взаємодії із суспільством.

2 ОСНОВНІ СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Соціологічні теорії особистості спрямовані на вивчення нерозривного зв'язку процесу формування особистості з функціонуванням і розвитком соціальних спільнот, взаємодії особистості й суспільства, особистості й групи, проблеми регуляції й саморегуляції соціальної поведінки особистості. У соціології найвідоміші такі теорії особистості:

1 Теорія дзеркального «Я» (Ч. Кулі, Дж. Мід). Прихильники цієї теорії особистість розуміють як сукупність відображень реакцій інших людей. Стрижнем особистості є самосвідомість, що розвивається як результат соціальної взаємодії, у процесі якої індивід навчився дивитися на себе очима інших людей, тобто як на об'єкт.

Формування особистості, вважає американський соціолог **Джордж Мід**, починається з народження дитини й проходить три стадії.

А) Стадія імітації (наслідування). На цій стадії діти копіюють поведінку дорослих, не обов'язково розуміючи його, часто несвідомо. На цій стадії (до півтора-двох років) вони прагнуть робити те й так, що і як робить його мати, батько, старші брати й сестри. Тому вони воліють користуватися не іграшками, а реальними предметами: ложкою, помішуючи суп у каструлі (як мама), подзвонити по телефону (як тато), відмовитися їсти кашу (як старша сестра). Імітація як соціальне наслідування існує не тільки в дитячому віці, але й у дорослих.

Б) Ігрова стадія. У цей період у дитини настільки розвилися абстрактні уявлення, що вона може підмінити реальні предмети іграшками. Діти починають приміряти певні ролі (тата, космонавта, військового). Тому цю стадію Дж. Мід назвав також стадією рольових ігор.

В) Стадія колективних ігор. Дитина вчиться розпізнавати очікування оточуючих. Наприклад, граючи у футбол і отримавши м'яч, хлопчик може йти в обводку, дати пас, ударити по воротах – усі дії відповідають ролі нападаючого. Вибір певної дії повністю

соціальний: дитина виходить зі свого положення й ігрової ситуації (положення партнерів, супротивників та ін.). Структура особистості, що сформувалася, (за Дж. Мідом) складається з двох компонентів: «Я – сам» і «Я – мене». «Я – сам» – це відгук особистості на інших людей і суспільство в цілому, «Я – мене» – об'єкт самосвідомості, саморозуміння, рефлексія на оцінки інших.

Американський соціолог **Чарльз Кулі** вважав, що особистість є продуктом соціальних взаємодій – інтеракцій (концепція дзеркального «Я»). Уявлення людини про себе (а це, за поняттям Ч. Кулі, і є структурою особистості) формуються в процесі взаємодії з іншими людьми. Людина пізнає себе (самосвідомість), уявляючи, що про неї думають інші, тобто в інтеракціях людина немовби відбивається в уявленнях про неї інших людей, як у дзеркалах, створює своє дзеркальне «Я», що складається з трьох елементів:

- 1) уявлення про те, як інші бачать мене;
- 2) уявлення про те, як інші оцінюють мене;
- 3) відчуття «Я» як відповідь уявлення оцінки мене.

2 Психопаналітичні теорії (З. Фрейд) спрямовані на розкриття суперечливості внутрішнього світу людини, вивчення психологічних аспектів взаємозв'язку особистості й суспільства.

Саме в постійній боротьбі з природними інстинктами, із соціальним контролем і формується структура особистості, що складається з трьох складових:

1) **Ід («Воно» безсвідоме)** – є джерелом внутрішньої, в основному сексуальної, енергії, що породжує прагнення до задоволення. При її звільненні послаблюється внутрішнє напруження й виникає задоволення. Це несвідомий компонент особистості;

2) **Его («Я» свідомість індивіда)** – свідомий цензор, який контролює спонукання несвідомого компонента, що індивідуалізує вчинки людини. Розвивається зі зростанням самосвідомості особистості;

3) **Супер-его («Понад-Я» колективна свідомість)** – включає оцінний компонент, тобто культуру, закони, заборони, опановані в процесі виховання. Його формування заміняє оцінки

батьків, людей, що оточують, і суспільства. Із розвитком особистості супер-его, що входить у його структуру, немов заміняє суспільну думку. Насправді це і є той психічний компонент, що склався в структурі особистості під дією соціального контролю.

Найміцніші, агресивні й войовничі шари – Воно й Понад-Я. Вони по обидва боки «атакують» психіку людини, породжуючи невротичний тип поведінки. Це модель особистості, що постійно обороняється від суспільного тиску й перебуває в конфлікті із соціальним оточенням. Оскільки із розвитком суспільства верхній шар (Супер-Его) неминуче збільшується, стає масивнішим й важчим, то й уся людська історія розглядається Фрейдом як історія наростаючого психозу.

Така трирівнева тришаровість робить особистість украй суперечливою, оскільки відбувається боротьба між природними інстинктами, потягами, бажаннями й вимогами та стандартами суспільства, спрямованими на підпорядкування соціальним нормам.

3 Життєві кризи в розвитку особистості (за Е. Еріксоном).

У суспільстві існує свій особливий стиль виховання в кожній соціокультурі, він визначається тим, чого очікує суспільство від дитини. На кожній стадії свого розвитку дитина або інтегрується в суспільство, або відривається від нього. **Е. Еріксон** увів поняття «групова ідентичність», що формується з перших днів життя: дитина орієнтована на включення в певну соціальну групу, починає розуміти світ, як і ця група. Але поступово в дитини формується й «егоідентичність», почуття стійкості й безперервності свого «Я», незважаючи на те, що відбуваються процеси змін.

Формування егоідентичності – тривалий процес, що містить певні стадії розвитку особистості. Кожна стадія характеризується завданнями цього віку, а завдання висувуються суспільством. Але їхнє вирішення визначається вже досягнутим рівнем психомоторного розвитку людини й духовною атмосферою суспільства, у якому людина живе.

На **1-й стадії – у дитинстві** – головну роль у житті дитини відіграє мати, вона годує, доглядає, пестить, турбується, у

результаті чого в дитини формується базова довіра до світу. Базова довіра проявляється в легкості годування, гарному сні дитини, нормальній роботі кишковика, умінні дитини спокійно чекати на матір (не кричить, не кличе, дитина немов впевнена, що мати прийде й зробить те, що потрібно). Динаміка розвитку довіри залежить від матері. Сильно виражений дефіцит емоційного спілкування з дитиною призводить до різкого вповільнення психічного розвитку дитини.

2-га стадія – раннє дитинство – пов'язана з формуванням автономії й незалежності. Дитина починає ходити, навчається контролювати себе при виконанні природних потреб; суспільство й батьки привчають дитину до акуратності, охайності, починають соромити за «мокрі штанці».

На **3-й стадії – у віці 3-5 років** – дитина вже переконана, що вона – особистість, тому що бігає, вміє говорити, розширює сферу опанування світу; у дитини формується почуття заповзятливості, ініціативи, що закладається у гри. Гра дуже важлива для розвитку дитини, тому що формує ініціативу, творчість, дитина освоює відносини між людьми за допомогою гри, розвиває свої психологічні можливості: волю, пам'ять, мислення та інше. Але якщо батьки сильно придушують дитину, не приділяють увагу її іграм, то це негативно позначається на її розвитку, сприяє закріпленню пасивності й непевності, формуванню почуття провини.

4-та стадія – молодший шкільний вік – дитина вже вичерпала можливості свого розвитку в межах родини, і тепер школа залучає дитину до знань про майбутню діяльність, передає технологічний етнос культури. Якщо дитина успішно опановує знання, нові навички, тоді вона вірить у свої сили, врівноважена, спокійна, але невдачі в школі призводять до появи, а часом і до закріплення почуття своєї неповноцінності, зневірення у своїх силах, розпачу, втрати інтересу до навчання.

5-та стадія – підлітковий вік – формується центральна форма егоїдентичності. Бурхливий фізіологічний ріст, статеве дозрівання, клопотаність тим, як виглядає перед іншими, необхідність знайти своє професійне покликання, здатності, уміння – ось питання, які постають перед підлітком, і це вже вимоги суспільства до підлітка про самовизначення.

На *6-й стадії – молодість* – для людини актуальними стають пошук супутника життя, тісне співробітництво з людьми, зміцнення зв'язків зі своєю соціальною групою; людина не боїться знеособлювання, вона змішує свою ідентичність з іншими людьми, з'являється почуття близькості, єдності, співробітництва, інтимності з певними людьми. Однак якщо дифузія ідентичності переходить і на цей вік, людина замикається, закріплюється ізоляція, самотність.

7-ма стадія (центральна) – дорослий етап розвитку особистості. Розвиток ідентичності відбувається впродовж усього життя, постійно відбувається вплив інших людей, особливо дітей: вони підтверджують, що ти їм потрібний. Позитивні симптоми цієї стадії: особистість вкладає себе в улюблену працю й турботу про дітей, задоволена собою й життям.

8-ма стадія – після 50 років – відбувається створення завершеної форми егоідентичності на основі всього розвитку особистості, людина переосмислює все своє життя, усвідомлює своє «Я» в духовних роздумах про прожиті роки. Людина має зрозуміти, що її життя – це неповторна доля, яку не треба переробляти, «приймає» себе й своє життя, усвідомлює необхідність логічного завершення життя, проявляє мудрість, відсторонений інтерес до життя перед обличчям смерті.

4 Рольова теорія особистості (Р. Мінтон, Р. Мертон, Т. Парсонс) описує її соціальну поведінку двома основними поняттями: «соціальний статус» і «соціальна роль». Соціальний статус позначає конкретну позицію індивіда в соціальній системі, що припускає певні права й обов'язки. Людина може мати кілька статусів: запропонований, природний, професійно-посадовий, причому останній, зазвичай, є основою головного або інтегрального статусу, що й визначає положення людини в суспільстві, у групі.

Кожний статус звичайно містить певні ролі. Під соціальною роллю розуміють сукупність дій, які повинна виконати людина, що має даний статус у соціальній системі.

Крім ролей, що містять безпосереднє суспільне навантаження, мають смисл і значення для соціальної системи в цілому, існують і особисті взаємини людей, у яких людині також

належить певне місце й відповідно до нього вона виконує якісь функції. Цей рівень відносин визначається поняттям «міжособистісна роль». Як і соціальні ролі, міжособистісні також можуть бути різними й навіть зовсім протилежними в різних малих групах. Найчастіше людина змушена враховувати у своїй поведінці цю різноманітну палітру очікувань, запропонованих їй, орієнтуватися не на одну, а відразу на кілька груп. Тому можна сказати, що особистість – це похідне від соціальних статусів, які індивід займає, і від соціальних ролей, які він виконує в суспільстві.

5 Марксистська теорія особистості (К. Маркс) розглядає особистість як продукт історичного розвитку, результат залучення індивіда до соціальної системи за допомогою активної предметної діяльності й спілкування, при цьому сутність особистості розкривається в сукупності її соціальних якостей, зумовлених приналежністю до певного типу суспільства, класовою й етнічною приналежністю, особливостями праці й способу життя.

Незважаючи на розбіжності підходів, усі соціологічні теорії визнають особистість специфічним утворенням, безпосередньо виведеним з тих або інших соціальних факторів.

Таким чином, можна сказати, що людина стає особистістю в процесі соціалізації й індивідуалізації.

3 ВНУТРІШНЯ СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ

Розкриваючи смисл і зміст соціологічного підходу до аналізу особистості, особливо варто розглянути її внутрішню структуру.

Головними складовими внутрішньої структури особистості є «потреби», «інтереси», «цінності», «мотиви».

Потреби – нестаток або недолік у чому-небудь необхідному для підтримки життєдіяльності людини, соціальної групи, суспільства в цілому; внутрішній збудник активності. Коли людина не може задовольнити яку-небудь потребу, вона або її заміняє, або знижує рівень своїх запитів. Задоволення

елементарних потреб приводить до породження нових потреб – це відрізняє людину як суб'єкта історичного процесу, що перетворює природне й соціальне середовище, від тварини, яка пристосовується до навколишнього середовища.

У різні часи й у різні періоди життя людина має різноманітні потреби.

Можна сказати: **потреба** – це стан живої істоти, який виражає залежність від того, що становить умови її існування.

Першим, хто розібрався в структурі потреб, виявив їхню роль і значення, був американський психолог Абрахам Маслоу в 1943 р. По-перше, він зрозумів, що не сама по собі потреба рухає людиною, а ступінь її незадоволення. По-друге, він правильно вказав критерій, завдяки якому потреби вибудовуються в ієрархію. Це домінування незадоволених над задоволеними потребами. У своїй *ієрархічній теорії потреб А. Маслоу* виділяє 5 рівнів.

1 Фізіологічні потреби, сексуальні потреби – в сексуальному задоволенні, їжі (рослинній, білковій і мінеральній), кисні, фізичних рухах, житлі, сні й відпочинку, захисті себе від несприятливих впливів клімату (спеки, холоду та ін.). Їх ще називають вітальними, тобто відповідальними за збереження життя людини.

2 Екзистенціальні потреби або потреба в безпеці – вони виражають прагнення зберегти й захистити своє життя, убезпечити себе, рідних і своє житло від вторгнення, стихійних лих, дискомфорту. **Фізична безпека** – потреба в гарному здоров'ї, відсутності насильства над особистістю й життям людини. Ідеться про впевненість у завтрашньому дні, стабільність умов життєдіяльності, потребу в певній сталості й регулярності навколишнього соціуму, наприклад, у безпеці на вулицях, відсутності воєн і конфліктів, а також про прагнення уникнути несправедливого поводження. **Економічна безпека** – потреба в гарантованій зайнятості, страхуванні від нещасних випадків, бажання мати постійні засоби існування (заробіток) тощо.

3 Соціальні потреби свідчать, що людина — істота соціальна, колективна й поза групою жити не може. Ми прагнемо дружби, прихильності, любові, приналежності до співтовариства, спілкування, участі в організаціях, турботи про іншого й

допомоги близьких. Соціальні потреби вказують на прагнення людини не виділятися, бути як усі, бути рівним іншим. Їх ще називають потребою в афіляції. Шлюб, родина, громада, церква, клуби, компанії – усе це похідні від потреби належати колективу.

4 **Престижні потреби**, навпаки, свідчать, що людині водночас властива якість виділятися чим-небудь, обганяти інших, бути не рівним їм, привертати до себе особливу увагу й шукати переваг. Прагнення виділитися рухає службовим зростанням, бажанням зробити кар'єру, отримати вищий статус, престиж, визнання, оцінку. Їх називають ще **егоїстичними**, або **потребами в оцінці**, тому що вони орієнтовані на самого себе. Прагнення, мотивація до успіху, досягнень, суперництва належать саме сюди.

5 **Духовні потреби** – це прагнення до самореалізації, необхідність виразити через творчу активність усе, на що здатна людина, виразити себе. Однак духовні потреби різноманітні й надзвичайно важливі в житті людини.

П'ять потреб А. Маслоу називав основними, або **базисними, потребами**, а за їхню роль у стимулюванні людської діяльності – **мотиваційними змінними** (але не мотивами в точному значенні слова).

Перші чотири рівні – дефіцитні потреби – однаково важливі для соціального існування всіх людей. Їхня роль така ж значна, як і роль інстинктів у тварини. Ось чому А. Маслоу називав їх інстинктоїдними (*instinetoid*) – подібними до інстинктів. П'ятий рівень – духовні, або буттєві, потреби – існує трохи відсторонено. Прагнення до духовного розвитку властиве далеко не всім людям, а радше творчим. Зрозуміло, що вважати їх, як і попередні чотири, повсюдними або загальними не можна. Багато людей непогано живуть без духовних запитів.

Перші два типи потреб названі **первинними** (уродженими), три інші – **вторинними** (набутими). Основні потреби, які філогенетично, тобто з дорослішанням людини, й онтогенетично, тобто з реалізацією їх як необхідних умов існування, постають один за одним. Немовля спочатку відчуває фізіологічні потреби. Трохи пізніше виникають потреби в безпеці, а потім – потреба в любові, участі й прихильності. І вся ця еволюція розгортається впродовж нетривалого часового проміжку – перших двох років

життя. З дорослішанням, людина все більшого значення надає вищим потребам. До п'ятого рівня доходять деякі. Таким чином, процес духовного дорослішання – це процес піднесення потреб, тобто заміщення первинних вторинними.

Крім них, Маслоу виділяв ще два рівні потреб – *когнітивні* (в здобутті нових знань) та *естетичні*. Він не вказав, де саме вони розміщуються, однак обидві потреби належать до вищого й, на думку деяких учених, розміщені між четвертим і п'ятим рівнями. Вони допомагають становленню соціально зрілої особистості.

Потреби задовольняються в тому порядку, в якому вони представлені в піраміді, – від нижчих до вищих. Потреби вищого порядку не можуть виявитися, поки не задоволені нижчі. Задоволення всіх потреб приводить людину на вершину піраміді – повну самореалізацію. Чим сильніше не задоволена потреба, тим вища ймовірність її актуалізації, готовності виявити себе. Звідси висновок: потенціал потреби – це функція від ступеня її незадоволеності. Реальний потенціал будь-якої потреби незалежно від її рівня пропорційний ступеню її незадоволеності.

У результаті своїх досліджень Маслоу відкрив дві закономірності.

1 Ступінь контрольованості своїх потреб зростає від 1 до 5 (здатність дихати або не дихати ми не контролюємо).

2 Ступінь актуальності кожного наступного рівня потреб збільшується з освітою.

У людини з вищою освітою потреби вищі, ніж у людини із середньою освітою. У людини з низьким рівнем освіти переважають зазвичай низькі й середні потреби.

Потреба, усвідомлена суб'єктом, набуває форми *інтересу*, тобто прагнення діяти певним чином для задоволення потреби. Остання може породжувати різні інтереси, а також бути задоволена різними способами. Який саме інтерес буде сформований на базі певної потреби, залежить від системи цінностей суб'єкта. Якщо **інтерес** – це прагнення діяти певним чином, то **мотив** – особливий стан суб'єкта, що безпосередньо передуює поведінці, той смисл, який суб'єкт поведінки надає своїм вчинкам, вибір способу реалізації інтересів суб'єкта в конкретних умовах дії факторів зовнішнього середовища.

Отже, *інтерес* – це усвідомлена потреба особистості.

Потреби й інтереси особистості є основою її ціннісного ставлення до навколишнього світу, системи її цінностей.

Поняття цінності – одне з фундаментальних понять у соціології й інших соціальних науках. Його часто використовують філософи, політологи, психологи, культурологи, економісти, історики, правознавці, представники інших галузей суспільствознавства. Кожна з наук вкладає в це поняття свій, зазвичай, особливий смисл, що відбиває ті або інші сторони цього складного соціального явища. Соціологія, в першу чергу, розглядає цінності як сполучну ланку між поведінкою особистості, соціальних груп і суспільства в цілому.

Цінності – це те, чого людині бракує: що в надлишку, ми не цінуємо, але те, що втрачаємо або чого в нас немає, цінуємо.

Капітал, земля, корисні копалини, робоча сила - основні цінності економіки будь-якого суспільства. Економіка і є вченням, як раціонально використовувати ці цінності.

Соціальні цінності – те, що покликано задовольняти індивідуальні, групові або суспільні потреби.

Якщо потреба й інтерес – спонукальна сила, то цінність позначає ті об'єкти, які задовольняють цю потребу й перебувають зовні.

Найзагальніше визначення поняттю цінності надав свого часу **В.П. Тугарінов**: «Цінності – суть предмети, явища і їхні властивості, які потрібні (необхідні, корисні та ін.) людям певного суспільства або класу й окремій особистості як засоби задоволення їхніх потреб і інтересів, а також ідеї та спонукання як норми й ідеалу».

Цінності бувають найрізноманітнішими, й існує безліч підходів у їхній класифікації. Щодо сфер громадського життя виділяють матеріальні, соціальні, духовні, з точки зору носія (людини) звичайно розрізняють: **індивідуальні** – її життя, здоров'я, воля; **групові** – наприклад, сімейні цінності, перемога в спортивних змаганнях будь-якої команди та ін.; **загальнолюдські** (тобто цінності, які по своїй суті й значимості є глобальними): проблема миру, голоду, хвороб, екологія, внутрішні та зовнішні економічні й політичні відносини та ін., також цінності можуть бути **естетичними, релігійними, пізнавальними, політичними, культурними** тощо.

У різні періоди розвитку особистості й суспільства можуть переважати ті або інші цінності: відсутність продуктів у магазинах – цінність: хліб і м'ясо; відсутність товарів народного споживання: взуття й одяг. Висока злочинність: правопорядок, гарантія життя.

Шкала цінностей людини – стрижень її особистості. Ми характеризуємо людину як особистість, а не просто індивіда, залежно від того, на які цінності вона орієнтується, і чи збігаються обрані нею цінності з тими, що суспільство визнає як найважливіші. Насамперед, це етичні й релігійні цінності: патріотизм, справедливість, альтруїзм, ненасильство та ін., їм належить верхня частина шкали суспільних цінностей.

Цінностей немає у тварин і немовлят. Тобто вони біологічно не наслідують, вони здобуваються в суспільстві – під час соціалізації. Росте людина, формується його система цінностей. Роль цінностей у людському суспільстві величезна. Вони виконують найрізноманітніші функції: регулюють соціальні відносини й взаємодії людей; проявляють себе як фундаментальні норми, що забезпечують цілісність суспільства та ін.

Але одне з головних завдань цінностей – бути мотивом поведінки. Людина прагне добувати необхідне, що вона цінує, відповідно, орієнтує поведінку на конкретні цінності, причому орієнтує свідомо.

Мотив (від лат. *moveo* – рухаю) – матеріальний або ідеальний предмет, досягнення якого є смислом діяльності.

Мотиви – спонукальні причини поведінки й дій людини, що виникають під впливом її потреб і інтересів, являють собою образ бажаного людиною блага, що змінить потреби за умови, якщо будуть виконані певні трудові дії. Тобто можна сказати, що **мотив** – це внутрішній збудник людини до дії.

Виділяють різні види мотивів:

1) *за значимістю для життя й розвитку людини:* біологічно важливі й похідні від них;

2) *за джерелом спонукання:* продиктовані іззовні й внутрішньо породжені;

3) *за соціальною спрямованістю:* бажані, нормативні, заборонні.

Отже, в структурі особистості пов'язані потреби, інтереси, цінності й мотиви. Становлення ж особистості відбувається в процесі соціалізації.

4 СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Процес формування особистості здійснюється під дією як природних, так і соціальних чинників. Але навіть людина, що сформувалася, ще не повною мірою готова жити в суспільстві: вона може не мати освіти, професії, навичок спілкування, погано уявляти собі устрій суспільства, не орієнтуватися в соціальних процесах.

Одночасно з процесом формування особистості відбувається її соціалізація.

Соціалізація – це процес опанування індивідом певної системи знань, норм і цінностей, необхідних для ефективного виконання ним соціальних ролей того суспільства, до якого він належить.

Соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід опановує певні знання, норми, цінності, що дозволяють йому функціонувати як повноправному членові суспільства.

У процесі соціалізації формуються найзагальніші стійкі риси особистості, що проявляються в соціально організованій діяльності, регульованій рольовою структурою суспільства.

Соціалізація починається в дитинстві, коли приблизно на 70% формується людська особистість. Якщо запізнитися, почнуться необоротні процеси. У дитинстві складається фундамент соціалізації, а діти, ізольовані від суспільства, у соціальному аспекті гинуть, водночас дорослі цілком здатні вистояти духовно й соціально.

Провідним і визначальним началом соціалізації є цілеспрямований вплив – навчання, виховання. Однак соціалізація містить і стихійні, спонтанні процеси, що, так чи інакше, впливають на формування особистості.

Навчання – шкільне, університетське, виробниче або яке-небудь інше – усього лише технічний захід, організований для здобуття знань. Навчання може тривати 12 років, 5 років або 2 місяці, залежно від того, де й чому навчають. Однак навчання предмета й навчання життя – речі зовсім різні. Ніякий учитель

або навчальний заклад не можуть навчити людину бути гарним сім'янином або діловим партнером. Цьому доводиться навчатися все своє життя, роблячи помилки й виправляючи їх.

Тому до *соціалізації найбільше застосовується термін «опанування», а не «навчання»*. Він ширший за змістом і містить навчання як одну з частин.

Оскільки протягом життя людині доводиться опановувати безліч соціальних цілей, то й процес соціалізації триває все життя.

До глибокої старості людина змінює погляди на життя, звички, смаки, правила поведінки, ролі та ін. Соціалізація пояснює те, яким чином людина з істоти біологічної перетворюється на істоту соціальну.

Соціалізацію підрозділяють на два види.

1 Первинна соціалізація – опанування норм і цінностей у період від народження до формування зрілої особистості.

2 Вторинна соціалізація – опанування нових цінностей і норм дорослою людиною.

Основними *засобами соціалізації, що* забезпечують соціальний контакт між особистістю і суспільством, є: **мова, цінності та норми поведінки, навички й уміння, статуси та ролі, заохочення й санкції**.

Мова – основний інструмент соціалізації. За його допомогою людина приймає, аналізує, узагальнює й передає інформацію, виражає емоції й почуття, заявляє про свою позицію, точку зору, дає оцінки.

Цінності, як ми вже з'ясували, – це ідеальні уявлення, принципи, з якими особистість співвідносить свої вчинки, а норми – засвоєні особистістю суспільні способи мислення, поведінки, спілкування.

Навички й уміння – це зразки діяльності. Вони відіграють не тільки поведінкову, а й дидактичну (навчальну) роль у подальшій соціалізації. Утворення навичок і вмінь називають соціалізацією для соціалізації, тому що закріплені в поведінці навички й уміння допомагають швидше й впевненіше опановувати нові навички й уміння. Наприклад, оволодіння комп'ютером значно розширює кругозір фахівця, допомагає йому не тільки отримувати потрібну інформацію, але надає нові навички спілкування в Інтернеті.

Якщо поведінка людини відповідає суспільним (груповим) **цінностям і нормам**, вона отримує соціальне **заохочення** (престиж, гроші, похвалу, успіх у жінок та ін.), якщо не відповідає – **соціальні санкції** (штрафи, осуд суспільною думкою, адміністративні покарання, тюремне ув'язнення й ін.) .

За допомогою засобів соціалізації (мова, цінності та норми, навички й уміння, статуси і ролі) стає можливою постійна взаємодія між особистостями, особистістю й агентами соціалізації, й інститутами соціалізації, тобто тими групами, які забезпечують процес входження молодого покоління в суспільство.

З погляду суспільства, соціалізація виникає як сукупність **агентів і інститутів соціалізації**, що формують, спрямовують, стимулюють або обмежують становлення особистості людини.

Агенти соціалізації – це конкретні люди, відповідальні за навчання культурним нормам і соціальним цінностям.

Інститути соціалізації – установи, що впливають на процес соціалізації і спрямовують його.

Оскільки соціалізація підрозділяється на два види – первинну й вторинну, – остільки агенти й інститути соціалізації поділяються на первинні та вторинні.

Агенти первинної соціалізації – батьки, брати, сестри, бабусі, дідусі, близькі й далекі родичі, няньки, що приходять, друзі родини, учителі, тренери, лікарі, лідери молодіжних угруповань.

Термін «**первинна соціалізація**» належить у соціалізації до всього, що становить безпосереднє або найближче оточення людини. Первинне середовище – не тільки найближче до людини, але й найважливіше для її формування, тобто на першому місці за значимістю. **Агенти вторинної соціалізації** – представники адміністрації школи, університету, підприємства, армії, міліції, церкви, держави, співробітники телебачення, радіо, друку, партії, суду та ін.

Термін «**вторинна соціалізація**» описує тих, хто стоїть на другому рівні впливу, здійснюючи менш важливий вплив на людину. Контакти з такими агентами відбуваються рідше, вони менш тривалі, а їхній вплив, зазвичай, менш глибокий, ніж у первинних агентів.

Інститути соціалізації – це формальні організації й офіційні установи.

Первинні інститути соціалізації – це родина, школа, секції, група однолітків та ін.

Родина – один з провідних визначальних інститутів соціалізації. Здійснює функціональний вплив не тільки на формування й соціалізацію, а й на становлення всієї структури особистості. Емпіричні дослідження свідчать, що в конфліктних або неповних родинах відсоток дітей з поведінкою, що відхиляється, значно вищий.

Група ровесників виконує функцію «охорони» від захоплення пріоритету дорослих у процесі соціалізації. Забезпечує появу таких якостей особистості, як самостійність, незалежність, соціальна рівність. Дозволяє проявляти особистості, що соціалізується, нові емоції й почуття, неможливі в родині, нові соціальні зв'язки, статуси та ролі (лідер, рівний партнер, ізгой, маргінал тощо).

Школа – як інститут освіти діє на кшталт суспільства в мініатюрі. Дає нові знання й навички соціалізації, розвиває інтелект, формує цінності й норми поведінки. На відміну від родини, дозволяє зрозуміти значення формальних статусів і ролей (учитель як формальний і тимчасовий начальник). Школа авторитарніша, рутинізованіша. Її соціальний простір знеособлений, тому що вчителі, директор не можуть бути такими ж ласкавими, як батьки, до того ж будь-який учитель може бути замінений іншою людиною.

Вторинні інститути соціалізації – це армія, церква, засоби масової інформації, університет, держава і її органи тощо.

Засоби масової інформації формують цінності, образи героїв і антигероїв дають зразки поведінки, знання про соціальну структуру суспільства. Діють знеособлено, формально.

Армія здійснює специфічну, вторинну соціалізацію (ресоціалізацію). Військова освіта надає можливість молодому офіцерові швидко впровадитися у військову систему. Інша справа – призвані на термінову службу. Різниця цінностей і стереотипів поведінки цивільного й військового життя проявляється різко та

часто викликає в молодих солдатів соціальний протест. Це теж своєрідний інститут соціалізації, форма опанування нових соціальних норм. Важливо, щоб такі протести відбувалися на невисокому рівні конфліктності, не викликали в молодих людей психічних потрясінь. Для цього є спеціальна підготовка (допризовні збори, курс молодого бійця), на це спрямовано діяльність командирів, військових соціологів і психологів. Ті, хто давно служить, пройшли вторинну соціалізацію, не стільки протестують, скільки «приміряють» на собі нові ролі «цивільного» життя.

Якщо протест набуває відкритих форм і діє постійно, це означає так звану невдалу соціалізацію.

Соціологічні дослідження свідчать, що коли в процесі соціалізації використовують винятково авторитарний тиск, розрахований на сліпе підпорядкування, то людина, яка потрапила потім у нестандартну критичну ситуацію й опинилася без начальника, не може знайти правильний вихід. Результатом такої кризи соціалізації може бути не тільки невиконання завдання, але й стрес, шизофренія, самогубство. Причина цих явищ криється в спрощених уявленнях про реальність, страх і підозрілість, недолік емпатії (співпереживання), конформізм особистості, сформовані при невдалій соціалізації.

Первинна соціалізація найінтенсивніше відбувається в першій половині життя, хоча, зменшуючись, вона зберігається й у другій. Навпаки, вторинна соціалізація охоплює другу половину життя людини, коли вона стикається з організаціями й установами, що належать до інститутів вторинної соціалізації.

Первинна соціалізація – сфера міжособистісних відносин, вторинна – сфера соціальних відносин. Одна й та сама особа може бути агентом як первинної, так і вторинної соціалізації.

Учитель, якщо між ним і учнем довірчі відносини, виявиться серед агентів первинної соціалізації. Але якщо він усього лише виконує свою формальну роль, то вчитель стане агентом вторинної соціалізації.

Серед агентів первинної соціалізації не всі відіграють однакову роль. Наприклад, батьки перебувають у переважаючій позиції, а ровесники дорівнюють об'єкту соціалізації. Але батьки передають дитині життєвий досвід, вчать бути дорослим. А

однолітки вчать бути дитиною: уміти битися, хитрити, як ставитися до протилежної статі й ін.

Функції агентів первинної соціалізації взаємозамінні, а вторинної – ні. Пояснюється це тим, що перші універсальні, а другі – спеціалізовані.

Розбіжності між двома типами агентів соціалізації так само в тому, що агенти вторинної соціалізації отримують гроші за те, що виконують свою роль, а агенти первинної – ні.

Соціалізація проходить етапи, що збігаються з так званими життєвими циклами. Вони знаменують найважливіші віхи в біографії людини. Наприклад, навчання в школі – цикл шкільного життя, вступ до ВНЗ – цикл студентського життя, одруження або заміжжя – цикл сімейного життя, вибір професії й працевлаштування – трудовий цикл, служба в армії – армійський цикл, вихід на пенсію – пенсійний цикл.

Життєві цикли пов'язані зі зміною соціальних ролей, набуттям нового статусу, зміною звичного способу життя.

Щоразу, переходячи на нову сходинку, вступаючи в новий цикл, людині доводиться багато чому перенавчатися. Цей процес, розпадаючись на два етапи, отримав у соціології особливу назву.

Десоціалізація – це відучування від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки.

Ресоціалізація – це наступний етап навчання нових цінностей, ролей, правил поведінки замість старих.

Десоціалізація й ресоціалізація є двома сторонами одного процесу, а саме – дорослої або продовженої соціалізації.

Таким чином, соціалізація особистості являє собою процес формування особистості в певних соціальних умовах, процес опанування людиною соціального досвіду, у процесі якого людина перетворить соціальний досвід на власні цінності й орієнтації, вибірково вводить у свою систему поведінки ті норми й шаблони поведінки, які прийняті в суспільстві або групі. Норми поведінки, норми моралі, переконання людини визначаються тими нормами, які прийняті в даному суспільстві. Якщо ж у процесі соціалізації відбуваються будь-які збої або порушення, то

наслідками можуть бути психічні відхилення, різні види занепокоєнь (фобії), деградація особистості і злочинність.

5 СОЦІАЛЬНІ СТАТУСИ ТА РОЛІ ОСОБИСТОСТІ

Для аналізу положення індивіда в соціальному просторі і його функціональних можливостей стосовно інших індивідів і груп у соціології розроблені поняття соціального статусу й соціальної ролі.

Соціальні статуси та соціальні ролі є важливою складовою соціальної структури. Їхня кількість, порядок розміщення і характер залежності один від одного визначають зміст соціальної структури конкретного суспільства. Виникнення соціальних статусів і ролей було викликано суспільним поділом праці, що закріплювало за різними групами людей певні функції, на здійсненні яких вони спеціалізувалися. Однак індивід поряд з виконанням функцій займає в суспільстві певну позицію або має певний соціальний статус, що зумовлює його суспільне становище. Відповідно до соціальної позиції кожний індивід перебуває в соціальних відносинах з іншими індивідами.

Статус – це соціальний стан, позиція людини в суспільстві. Соціальний стан можна розглядати як узагальнену характеристику, що охоплює професійну, економічну, сімейну приналежність особистості, її політичні можливості, демографічні властивості (стать, національність, вік).

Одна людина має безліч статусів, тому що бере участь у безлічі груп і організацій. Він – батько, чоловік, син, викладач, професор, доктор наук, декан, людина середнього віку, православний та ін.

Соціальний стан – це характеристика індивіда з різних сторін, що містить його професійну приналежність, матеріальне становище, політичні можливості, демографічні властивості, рівень освіти, національність, місце проживання.

Кожна соціальна позиція наділена сукупністю прав та обов'язків, що впливають з конкретного статусу. На основі статусів і ролей формуються сім'я, освіта, економіка, суд, держава та ін.

Соціальний статус являє собою соціальну позицію людини в суспільстві або групі, наділену певними правами й обов'язками та пов'язану за допомогою них з іншими позиціями. У суспільній думці виробляється ієрархія статусів і соціальних груп, відповідно до якої одних людей цінують і поважають більше за інших.

Місце в такій ієрархії називається **рангом**.

Розрізняють **високий, середній і низький ранги**.

Ієрархія може бути **міжгруповою** (існувати між групами в межах одного суспільства) і **внутрігруповою** (між індивідами в межах однієї групи).

Статусний набір – сукупність усіх статусів, наявних у даного індивіда.

У статусному наборі можна виділити.

Основні статуси – соціальні позиції, які визначають суспільне становище його носія, головне в його житті.

Основні статуси підрозділяють також на **професійні, демографічні, релігійні, політичні й кровноспоріднені тощо**.

Існує безліч **епізодичних неосновних статусів**. Такі статуси пішохода, перехожого, пацієнта, свідка, читача, слухача, телеглядача, людини, що їде в тролейбусі, обідає в їдальні та ін. Вони впливають на деталі поведження.

Неосновні статуси – тимчасові соціальні позиції, права й обов'язки носіїв яких складно визначити.

Головним статусом іменують найхарактерніший для даної людини, з яким її ідентифікують (ототожнюють) інші люди або з якими вона сама себе ідентифікує й за яким визначають її положення в суспільстві.

Для чоловіка, зазвичай, головним є статус, пов'язаний з основним місцем роботи. Головним завжди є той статус, який визначає стиль і спосіб життя, коло знайомих, манеру поведження.

Особистий статус – це положення, що людина займає в малій (первинній) групі, залежно від того, як вона оцінюється за своїми індивідуальними якостями.

Соціальний статус – це положення людини в суспільстві, що вона займає як представник великої соціальної групи (професії, класу, національності, статі, віку, релігії). За

походженням соціальний статус підрозділяють на види: природжений, приписуваний і той, що досягається.

Природжений статус – це те положення, що біологічно успадковане людиною від народження. Природженими вважаються тільки три соціальні статуси: стать, національність, раса.

Приписуваний статус – це положення, що людина здобуває з народження або яке пізніше обов'язково буде визнано таким суспільством або групою. Приписуваний статус є соціально набутиим.

Більшість **приписуваних статусів** – це й природжені статуси.

Система споріднення дає цілий набір природжених і приписуваних статусів: син, дочка, брат, сестра, мати, батько, племінник, тітка, кузина, дідусь та ін. Їх отримують кровні родичі.

Некровні родичі називаються родичами в законі. Теща – мати в законі, тесть – батько в законі. Це **приписувані, але не природжені** статуси, адже їх здобувають завдяки шлюбу.

Приписуваним є будь-який статус, отриманий не зі своєї волі, над яким індивід не має контролю.

Статус, що досягається, – це положення, яке людина отримує завдяки власним зусиллям, вільному вибору або завдяки удачі або везінню. Статус, що досягається, перебуває під контролем людини й не пов'язаний з фактом її народження.

Іноді вид статусу визначити дуже складно й тоді говорять про змішаний статус.

Змішаний статус – має риси й **приписуваного статусу, і того, що досягається**. Наприклад, статус безробітного, ув'язненого та ін.

Соціальна роль – це очікувана поведінка, зумовлена певним статусом. Соціальна роль містить сукупність статусних прав і обов'язків. Чим вище статус, тим більшими правами наділяється його власник і тим більше коло обов'язків на нього покладається.

Прикладами **соціальних ролей** є також статеві ролі (чоловіче або жіноче поводження), професійні ролі. Із соціальними ролями людина засвоює соціальні стандарти

поведінки, учитися оцінювати себе з боку й здійснювати самоконтроль. Однак оскільки в реальному житті людина долучена до багатьох видів діяльності й відносин, змушена виконувати різні ролі, вимоги до яких можуть бути суперечливими, виникає необхідність у деякому механізмі, що дозволив би людині зберегти цілісність свого «Я» в умовах множинних зв'язків зі світом (тобто залишатися самою собою, виконуючи різні ролі).

Рольовий набір – сукупність усіх ролей, закріплених за одним статусом. Якщо статус – це самі функції, права й обов'язки, то роль – це динамічна (поведінкова) сторона статусу.

Так, частина ролей чітко обмежена в просторі й у часі, інша – розмита, не визначена, третя – тривала за часом дії. Великого значення набуває той факт, що частина ролей вимагає дотримання строго встановлених правил, для іншої частини ці вимоги встановлюються досить довільно.

Кожний статус визначає кілька ролей, тобто утворює **рольовий набір** (Р. Мертон). Аналіз рольової поведінки має особливу актуальність, тому що дає можливість дослідникові вивчати особистість на рівні соціально типового.

Отже, **соціальна роль** – це сукупність вимог, пропорованих суспільством особам, що займають певні соціальні позиції. Ці вимоги (приписання, побажання й очікування відповідної поведінки) втілюються в конкретних соціальних нормах. Система соціальних санкцій, позитивних і негативних, спрямована на забезпечення належного виконання вимог, пов'язаних із соціальною роллю.

Якість виконання ролі залежить від безлічі чинників і умов, серед яких велике значення має відповідність ролі потребам та інтересам людини. Особистість, що не виконує ролі відповідно до очікувань, вступає в конфлікт із групою, суспільством, які застосовують стосовно неї негативні санкції, і навпаки.

Процес виконання ролі залежить:

- 1) від біологічних і психогенних даних людини;
- 2) особистісного зразка, що містить ідеальні способи поведінки;
- 3) ступеня ідентифікації (подібності) особистості із групою;
- 4) внутрішньої згуртованості групи, системи прийнятих

норм.

Виконання ролі пов'язане з її мотиваційною характеристикою: в одній ситуації роль орієнтує на отримання особистої вигоди, в іншій – на суспільні, соціальні інтереси. Виконання однієї ролі може бути жорстко регламентованим, а інші ролі можуть збагачуватися або втрачати деякі риси, наприклад, у процесі професійної кар'єри.

Сукупність потреб, здібностей, інтересів, настанов особистості характеризують диспозицію рольової поведінки, тобто усвідомлену готовність до конкретних дій, вчинків. Цикл рольової поведінки можна схематично подати як очікування, розуміння, прийнятність, нарешті, виконання ролі.

Можна сказати, що статус підкреслює подібність людей, а роль – їхні розбіжності.

Кожний статус містить певні ролі. Наприклад, статус господарки будинку містить такі ролі, як: вихователь, нянька, прибиральниця, посудомийка, кухар; лікар і пекар, художниця й акторка тощо.

Соціально-рольовий конфлікт – це протиріччя або між нормативними структурами соціальних ролей, або між структурними елементами **соціальної ролі**.

У суспільстві, що складно диференціюється, індивідові належать різні соціальні статуси, кожному статусу відповідає певний набір ролей і, крім того, сама конкретна роль, пов'язана зі статусом або даною соціальною ситуацією, найчастіше неоднорідна. **Рольовий набір** одного статусу може вступати в протиріччя рольового набору іншого статусу або тоді, коли подібне протиріччя характеризує взаємовідношення окремих елементів у межах тієї ж ролі. Поряд з подібними внутрірольовими конфліктами найважливіше значення для характеристики суспільства мають структурно зумовлені міжрольові конфлікти, найгостріші з яких набувають форми класової боротьби.

Кожна роль із рольового набору вимагає особливої манери поводження. Навіть дві подібні ролі доцента вузу – викладача й куратора групи – припускають різне ставлення до студентів.

Зовсім по-іншому, ніж зі студентами викладач будує свої відносини зі своїми колегами, з адміністрацією.

Як і статуси, ролі бувають запропоновані й такі, що досягаються. Але якщо запропонований статус дуже складно змінити, то ролі більшою мірою піддаються змінам. Так, ролі чоловіка й жінки в суспільстві багато в чому запропоновані. Жінці бути матір'ю, а чоловікові – батьком.

Але більшість ролей можуть досить добре виконуватися як жінками, так і чоловіками. Так, у Пакистані домашня прислуга традиційно представлена особами чоловічої статі; на Філіппінах всі секретарі – чоловіки, у деяких народностей кухар – суто чоловіче заняття. Тобто визначення чоловічих і жіночих ролей суб'єктивне й залежить від конкретного місця і часу. Кожне суспільство має звичаї, традиції й норми щодо виконання чоловічих і жіночих ролей.

Рольові конфлікти. Виділяють два їхні типи:

- 1) між ролями;
- 2) у межах однієї ролі.

Приклад першого: працююча жінка відзначає, що вимоги її основної роботи призводять до конфлікту з її роллю матері або дружини, хатньої господарки; або одружений студент повинен узгоджувати вимоги, що висувуються до нього як до чоловіка, з вимогами, пред'явленими до нього як до студента.

Прикладом конфлікту, що відбувається в межах однієї ролі, може служити положення керівника, що привселюдно проголошує одну точку зору, а у вузькому колі оголошує себе прибічником протилежної.

Досвід свідчить, що не всі ролі вільні від внутрішніх напружень і конфліктів. Якщо конфлікт загострюється, він може призвести до відмови від рольових зобов'язань, відходу від даної ролі, до внутрішнього стресу. Начальникові на заводі, можливо, подобається підтримувати дружні відносини з робітниками. Але водночас у нього є виробничі завдання і йому доводиться зберігати дистанцію, необхідну для оцінки підлеглих. Іншими словами, хоча серйозні проблеми виникають не в усіх випадках рольового напруження, трапляється, що балансувати доводиться при виконанні різних ролей, закріплених навіть за одним-єдиним статусом.

Одна зі стратегій зведення рольового конфлікту до мінімуму полягає в тому, щоб «розкласти своє життя по полицях», так,

щоб виконувати ролі, пов'язані з одним статусом, у певний час і в певному місці, а ролі, що відповідають іншому статусу, – у зовсім інших обставинах. Знайомим прикладом цієї схеми є рішення «залишити проблеми на роботі» перед тим, як піти додому, до родини.

Отже, існує кілька видів дій, за допомогою яких рольове напруження може бути знижене й людське «Я» захищене від багатьох неприємних переживань.

Серед них: раціоналізація, поділ, регулювання ролей.

Раціоналізація ролей – один зі способів захисту проти хворобливого сприйняття особистістю якої-небудь ситуації за допомогою понять, які для неї соціально й персонально бажані. Наприклад, дівчина, що не може знайти собі нареченого, переконуює себе в тому, що вона буде щасливою, якщо не вийде заміж, тому що всі чоловіки брехливі, грубіяни, себелюби тощо. У цьому разі через раціоналізацію ситуація визначається таким чином, що зникає рольове напруження.

Поділ ролей знижує рольове напруження завдяки тимчасовому вилученню з життя однієї з ролей. Наприклад, торговельний працівник, що порушує закони вдень, увечері із трибуни ратує за їхню жорсткість. Він не обов'язково лицемір, він просто переключає свої ролі.

Регулювання ролей, на відміну від захисних механізмів раціоналізації й поділу ролей, є усвідомленим і навмисним. На практиці це виглядає як посилення індивіда на вплив організацій, через що він повинен діяти певним чином. Приклад: чоловік виправдується перед дружиною за тривалу відсутність, говорячи, що цього вимагала робота.

6 ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ, ЯКА ВІДХИЛЯЄТЬСЯ

Термін «*девіація*» (лат. *deviacia* – **відхилення**) означає відмінну від норми поведінку людини або соціальної групи.

У *широкому змісті* термін «девіантність» має на увазі будь-яке відхилення від прийнятих у суспільстві соціальних норм, починаючи із найнезначніших провин, наприклад: порушення

пропускного режиму в установі або запізнення на службу, й закінчуючи найсерйознішими злочинами, наприклад, вбивством.

У **вузькому значенні девіантність** позначає незначні провини, які не підпадають під статтю карного або навіть адміністративного кодексів. Для серйозніших форм порушення фахівці застосовують **додаткові терміни**, а саме **делінквентність** і **злочинність** (кримінальна поведінка).

Отже, будь-яка поведінка особистості, що викликає несхвалення суспільної думки, називається такою, що **відхиляється**. Це надзвичайно великий спектр явищ – від безквиткового проїзду до вандалізму. До основних форм поведінки, що відхиляється, прийнято відносити: пияцтво й алкоголізм, наркозалежність, злочинність, самогубство, проституцію, гомосексуалізм, азартні ігри.

Усе різноманіття форм поведінки, що відхиляється, соціологи підрозділяють на три групи: девіантне, делінквентне, кримінальне.

Названі три групи являють собою по наростаючій три ступеня порушення соціальних норм.

У соціології можна виділити три основні підходи, що пояснюють сутність девіантної поведінки, – це біологічний, психологічний і соціологічний.

6.1 Біологічний підхід

Ч. Ломброзо дійшов висновку, що люди за своїм біологічним складом схильні до певного типу поведінки. Їхня біологічна схильність до злочинів відображається у зовнішньому вигляді, що можна ідентифікувати за атавістичними рисами, як: скошене чоло, нижня щелепа, що виступає, подовжені мочки вух, рідка борода, надмірна волосистість голови, великі ікла, приплющений ніс, знижена чутливість.

На підставі цих ознак він виділив чотири типи злочинців.

1 **Природжений злочинець** має вроджені анатомічні й фізіологічні ознаки, а також патологічні особистісні особливості: відсутність каяття й докорів сумління, схильність до зради, цинізм, марнославство, мстивість, жорстокість, лінощі, любов до оргій і азартних ігор. Здійснює злочини свідомо, обдуманно, діє впевнено.

2 *Душевнохворий злочинець* порушує закон несвідомо в результаті психічної хвороби.

3 *Злочинець за пристрастю* має неврівноважений характер і здійснює злочини нерозважно, у стані афекту.

4 *Випадковий злочинець* порушує закон у результаті збігу обставин, діє нерозважно, ситуативно.

Американський соціальний психолог **В. Шелдон** також дотримуючись біологічного підходу, зіставив будову тіла й поведінку злочинців за аналогією із собаками: кожній породі, призначеній для виконання певних службових функцій, відповідає певна будова тіла. Він виділив три типи будови тіла в людей з відповідними соматичними, фізіологічними й психологічними характеристиками.

1 *Ектоморф* (гр. екто – поза, зовні; гр. морф – форма) має тонке тендітне тіло, надзвичайно чутливий, нервозний, схильний до самоаналізу. До порушення закону не схильний, злочинцем може стати випадково.

2 *Ендоморф* (гр. ендо – усередині) має помірковано повне, м'яке, округле тіло, товариський, уміє ладити з людьми, потурає своїм бажанням. Злочинцем може стати в результаті збігу обставин.

3 *Мезоморф* (гр. мезо – середній, проміжний) має сильне мускулисте тіло, поріг чутливості знижений, активний, неспокійний. Цей тип найбільше схильний до кримінальної поведінки.

Подальше ж обстеження злочинців не підтвердили висновків прихильників біологічного пояснення девіації. Нині більшість соціологів ставляться до цієї теорії критично, але, однак, вважають, що при наявності провідного чинника девіації – моральної невихованості – ці аномалії можуть виступати каталізатором у механізмі злочинної поведінки.

6.2 Психологічний підхід

Представники цього підходу пояснюють девіантну поведінку, зважаючи на психологічні якості, риси характеру, внутрішні життєві настанови, спрямованість особистості, що є почасти вродженими, почасти формуються вихованням і

середовищем. Водночас сам вчинок, порушення закону можуть стати результатом психологічного стану девіанта.

З. Фрейд у своєму психоаналізі злочинної поведінки велику роль відводив родині й умовам дитинства злочинця. Нормальні умови виховання дають баланс трьох підструктур особистості («Воно», «Я», «Супер-Я»). Психічні травми в дитинстві порушують цей баланс і сприяють виходу агресивних і антисоціальних імпульсів. Неправильне виховання, що не дозволило розвинути «Супер-Я», веде до переваги «Воно», що постійно вимагає негайного задоволення своїх бажань.

Сучасні соціальні психологи, пояснюючи девіантну поведінку, приділяють увагу таким проблемам, як рольова дифузія – дисбаланс знайденого почуття «Я» і нездатність повною мірою відігравати відповідну роль у суспільстві, а також кризі ідентичності – оцінці внутрішніх цінностей і переоцінці своєї ролі.

6.3 Соціологічний підхід

Представники соціологічного підходу вважають, що девіантна поведінка формується поєднанням соціальних і психологічних факторів, серед яких вирішальна роль належить впливові зовнішнього середовища.

Е. Дюркгейм пояснював, що причиною девіантної поведінки є аномія, яку він характеризував як соціальну ситуацію, «яка характеризується занепадом норм, що керують соціальною взаємодією». Він стверджував, що досить часто девіації (до яких він відносив, зокрема, і самогубства) відбуваються внаслідок відсутності або слабкого функціонування чітких соціальних норм. У подібній ситуації «загальний стан дезорганізації, або *аномії*, збільшується тим, що пристрасті найменше згодні підкорятися дисципліні саме в той момент, коли це найпотрібніше». Наприклад, коли відбувається швидка зміна соціальних норм (революція, урбанізація). У цій ситуації люди дезорієнтуються, тому що старі норми скомпрометовані, відторгнені, а нові ще не всім відомі, не усвідомлені, не прийняті й не випробувані на практиці.

Основою на цій ідеї, американський соціолог **Р. Мертон** розробив свою *аномічну концепцію девіації*. Він стверджував, що базовою причиною будь-якої девіації є розрив між інституціональними культурними цілями й доступністю соціально схвалюваних засобів для досягнення цих цілей. Серед безлічі елементів соціальної структури Р. Мертон виділяє два, особливо, на його думку, важливі. **Перший** – це зумовлені культурою даного суспільства наміри й інтереси, які є «законними» цілями, прийнятними для всього суспільства або ж окремих його верств, *соціально схвалюваними* ними (і тому іменовані *інституціональними*), **другий елемент** визначає, регулює *соціально схвалювані засоби* (способи досягнення цих цілей) і контролює їхнє застосування

Р. Мертон убачав п'ять видів девіантів.

1 **Іноватор**. Цінності суспільства визнаються, й життєва мета приймається, але оскільки законними засобами мети не досягти, засоби пропонуються інші, незаконні. Найчастіше іноватор – це злочинець.

2 **Ритуаліст**. Цінності суспільства й диктовані ними цілі життя відкидаються, а законні методи й засоби визнаються. У результаті девіації перед нами портрет ревного бюрократа або невдачливого бізнесмена, або педанта-викладача, для якого виконання повсякденних норм, ритуал повністю витісняють значимі життєві цілі.

3 **Ретреат** (відступник). Цей тип відкидає й цінності із цілями, і законні засоби їхнього здійснення. Він взагалі залишає цей світ (самогубець) або відходить від нього (наркоман, алкоголік).

4 **Бунтар**. Він не тільки відкидає цінності, цілі й засоби цього недосконалого світу, але й хоче замінити його своїми ідеальними, що роблять (він свято вірить у це) світ досконалішим. Це – революціонер, що відстоює свій соціальний ідеал.

5 **Конформіст**. Такий тип вважає за необхідне пристосуватися до панівних соціальних цінностей, вписатися в систему соціальних норм, вибрати в житті мету «як у всіх», користуватися тільки схвалюваними суспільством засобами, поступово й послідовно домагатися поставленої мети. Перед

нами типовий представник епохи, єдиний недевіант серед п'яти представлених типів, що персоніфікує переважну більшість людей у кожному суспільстві.

Г. Беккер, американський соціолог, запропонував теорію **стигматизації**, або **наклеювання ярликів** (*гр.* стигма – клеймо, мітка для раба або злочинця). У своїй теорії він заперечує психологічні й психіатричні моделі девіантної поведінки, що оголошують девіанта «хворим». Він вважав, що девіація зумовлена здатністю найвпливовіших груп суспільства (законодавців, суддів, лікарів і ін.) нав'язувати іншим соціальним групам певні стандарти поведінки. На підставі цього він робить висновок, що девіація – це не якість поведінки, вчинку людини, а радше результат співвіднесення його з панівними соціальними нормами, ставлення до нього впливових кіл.

Велика кількість людей щодня порушують які-небудь соціальні норми. Наприклад, порушення правил дорожнього руху при переході вулиці або сон на лекціях, підглядання на іспитах. Але їх не вважають девіантами. Соціологи називають таку поведінку «первинною девіацією». Але ось привід у міліцію, порушення кримінальної справи, відрахування з академії ставлять на людині стигму, ярлик девіанта. Це вже «вторинна девіація», після чого оточуючі починають спілкуватися з ним як з девіантом. Вторинній девіації сприяють не тільки офіційні особи (начальник, міліція). Представники деяких професій, що остаточно визначають, девіант та або інша людина, несуть особливу відповідальність перед суспільством. У зв'язку з цим підвищується, наприклад, відповідальність лікаря за визнання тієї або іншої людини девіантом.

Розглядаючи девіацію як соціальний процес **Н. Смелзер** вважає, що в ньому варто виділяти такі стадії: створення норм, здійснення девіантного вчинку, визнання людини девіантом (вторинна девіація), стигматизація і її наслідки, колективні форми девіації.

6.4 Поведінка, що відхиляється

А) Девіантна поведінка

Девіантна поведінка має на увазі будь-які вчинки або дії, не відповідні писаним або неписаним нормам. Девіантна поведінка завжди оцінюється з погляду культури, прийнятої в даному суспільстві. Ця оцінка полягає в тому, що одні відхилення засуджуються, а інші схвалюються.

У деяких суспільствах найменші відступи від традицій, не говорячи вже про серйозні провини, досить суворо каралися. Іноді під контролем було буквально все: довжина волосся, форма одягу, манери поводження.

До групи з максимально схвалюваними відхиленнями можна віднести: національних героїв, відомих артистів, спортсменів, учених, письменників, художників та ін.

У групу із засуджуваними відхиленнями варто віднести терористів, зрадників, злочинців, вандалів, циніків, волоцюг тощо.

Критерії девіантності різні залежно від культури суспільства, історичної епохи. Так, відмова від відвідування церковної служби – девіація з позицій віруючої людини, однак це норма з позицій атеїста.

Убивство на війні дозволяється й навіть винагороджується, але в мирний час жорстко карається. У Парижі або Амстердамі проституція легальна (узаконена) і особливо не засуджується, в інших же місцях вона вважається девіантною. Отже, критерії девіантності відносні для кожної певної культури й не можуть розглядатися й оцінюватися у відриві від неї. Тобто девіантність може проявлятися у різних формах, бути як схвалюваною, так і засуджуваною суспільством.

Б) Делінквентна поведінка

Делінквентна поведінка не карна з погляду кримінального кодексу правопорушення, це – дрібне хуліганство, незначне розкрадання продуктів у магазині, зроблене покупцем, дрібне злодійство в транспорті або на ринку, запізнення на роботу, паління в неналежному місці й ін.

Таким чином, **делінквентною** називається поведінка, що не схвалюється не тільки суспільством, але й законом.

Девіантність і делінквентність – дві форми відхилення від нормальної поведінки. Перша форма відносно малозначна, друга – абсолютна й значна.

Один з поширених прикладів делінквенції – вандалізм футбольних фанатів. Вандалізм – безглузде знищення матеріальних і духовних пам'яток.

Делінквентна поведінка серед підлітків трапляється частіше, ніж в інших вікових групах, за певними причинами. Найголовніша з них – **соціальна незрілість і фізіологічні особливості організму**, що формується.

Проявляються вони в прагненні випробувати гострі відчуття, недостатньо прогнозуючи наслідки своїх дій, у гіпертрофованому бажанні незалежності.

Раніше соціологи були впевнені, що злочинність молодих – побічний продукт бідності. Вихідці з низів мають менше можливості здобути освіту й роботу, вони більшою мірою не задоволені життям у цілому. Однак недавні дослідження показали, що молодіжна злочинність рівномірно розподіляється по всіх верствах. З'ясувалося, зокрема, що учні, які належать до верхньої верстви середнього класу й до вищого класу, частіше брали участь в актах шкільного вандалізму, ніж діти бідніші. Але при цьому, юні правопорушники із середнього класу рідше піддаються арешту й бувають засуджені, ніж їхні однолітки, представники нижчих класів. Дітей із заможних родин часто відпускають, попередивши, у той час як молодих людей з бідних родин заарештовують і карають.

Девіантну й делінквентну поведінку можна розрізнити таким чином: перша – *відносна*, а друга – *абсолютна*. Те, що для однієї людини або групи – відхилення, то для іншої або інших може бути звичкою й навіть нормою поведінки. Вуличне пограбування представниками соціальних низів може, з їхнього погляду, вважатися нормальним видом заробітку або способом установалення соціальної справедливості. Але це не відхилення, а злочин, оскільки існує **абсолютна норма** – юридичний закон, що кваліфікує пограбування як злочин.

В) Кримінальна поведінка

Кримінальна поведінка – являє собою злочинні дії, які не тільки засуджуються, але й караються законом.

Існують різні види злочинності: **професійна, карна, господарська, корислива, організована, політична.**

Під *професійною* злочинністю розуміється здійснення злочинів з метою стягнення коштів до існування. Професійна злочинність являє собою відносно замкнуту, суспільно небезпечну підсистему, що має певні ознаки і характеристики, здатна до самовідтворення кримінальної діяльності.

Карна злочинність являє найбільшу соціальну небезпеку. Її види відбиті в кримінальному кодексі й досить різноманітні. Це й особливо небезпечні державні злочини, і бандитизм; порушення правил про валютні операції, навмисне й ненавмисне вбивство й багато іншого.

Господарська злочинність. До найпоширеніших її видів відносять систематичні ухилення від сплати податків, великомасштабні банківські афери, кримінальні угоди з перерозподілу сировини й матеріалів з державних підприємств. Сюди ж відносять і посадові злочини, отримання й дача хабарів і ін.

Корислива злочинність відбувається з метою матеріального збагачення через заволодіння чужим майном (власністю, нерухомістю, грошима).

Організована злочинність проявляється у сфері господарської діяльності в поставках незаконних товарів і послуг (зброя, наркотики, алкоголь, секс-бізнес та ін.), контрабанда, ввіз і вивіз високоприбуткових товарів, металів, енергоресурсів, сировини тощо. На вищій своїй стадії організована злочинність ставить перед собою політичні цілі: проникнення в органи державної влади й керування.

Політична злочинність – зловживання влади проти свого народу в політичних цілях, усунення політичних суперників і інші акції, що впливають на розміщення політичних сил.

До політичної злочинності відносять також убивства депутатів і інших державних посадових осіб, військові авантюри й інші міжнаціональні конфлікти, розв'язані або заохочувані владою, маніпулювання голосами виборців, підкуп виборців, незаконне фінансування виборчих кампаній тощо.

До прикладів політичної злочинності фахівці відносять також затягування прийняття законів про боротьбу з корупцією, організованою злочинністю; безкарне прокручування бюджетних грошей у комерційних банках та ін.

Основним і найстрашнішим для суспільства проявом політичної злочинності є зрощування державного апарату з організованою злочинністю.

У світі кіно, телебачення й популярного читива в останні десятиліття абсолютно домінує кримінальна тематика. Деякі передачі й сайти в Інтернеті стають допомогою з навчання майбутніх злочинців, оскільки в них описуються прийоми, методи, форми поведінки й філософія карного світу.

Згідно з прогнозами фахівців, загальна кримінальна ситуація у світі найближчим часом навряд чи поліпшуватиметься. «Беззлочинних» моделей суспільного й державного устрою у світі не існує.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ

Людина – розуміється в соціології як: біосоціальна істота, генетично пов'язана з іншими формами життя, що виділилася з них завдяки здатності робити знаряддя, яка має членороздільну мову, мислення і свідомість, морально-етичні якості.

Індивід – (від лат. *individum* – неподільний, кінцевий):

1) людина як одинична природна істота, представник виду *Homo sapiens* (стосовно тварин застосовують термін «особина», до неживих предметів – термін «об'єкт»);

2) відособлений член соціальної спільності – представник народу, класу, суспільства, групи.

Індивід – одиничний представник людства, безвідносно до його реальних або антропологічних особливостей. Народжена дитина є індивідом, але не особистістю, тому що не має індивідуальності. Індивід стає особистістю з тим, як перестає бути одиницею людського роду й здобуває відносну самостійність.

Індивідуальність – поєднання психологічних особливостей людини, що становлять його своєрідність, відмінність від інших

людей. Вона проявляється в рисах темпераменту, характеру, звичках, що домінують, інтересах, ціннісних орієнтаціях, стилі поведіння й способі життя. Манера вдягатися, прикрашати себе, ходити, розмовляти та ін., тобто зовнішні ознаки індивідуальності.

Особистість – загальножиттєвий і науковий термін, що позначає: 1) людського індивіда як суб'єкта відносин і свідомої діяльності (особа в широкому змісті слова) або 2) стійку систему соціально значимих рис, що характеризують індивіда як члена того або іншого суспільства або спільності.

Потреби – нестаток або недолік у чому-небудь необхідному для підтримки життєдіяльності людини, соціальної групи, суспільства в цілому; внутрішній збудник активності.

Мотив – це особливий стан суб'єкта, що безпосередньо передуює поведінці, той зміст, що суб'єкт поведінки надає своїм вчинкам, вибір способу реалізації інтересів суб'єкта в конкретних умовах дії факторів зовнішнього середовища.

Інтерес – це усвідомлена потреба особистості.

Мотиви – спонукальні причини поведінки й дій людини, що виникають під впливом його потреб і інтересів, що являють собою образ бажаного людиною блага, що прийде на зміну потреб за умови, якщо будуть виконані певні трудові дії.

Соціалізація – це процес опанування індивідом певної системи знань, норм і цінностей, необхідних для ефективного виконання ним соціальних ролей того суспільства, до якого він належить.

Мова – основний інструмент соціалізації. За її допомогою людина приймає, аналізує, узагальнює й передає інформацію, виражає емоції й почуття, заявляє про свою позицію, точку зору, дає оцінки.

Цінності – це ідеальні уявлення, принципи, з якими особистість співвідносить свої вчинки.

Норми – засвоєні особистістю суспільні способи мислення, поведіння, спілкування.

Навички й уміння – це зразки діяльності. Вони відіграють не тільки поведінкову, але й дидактичну (навчальну) роль у подальшій соціалізації.

Агенти соціалізації – це конкретні люди, відповідальні за навчання культурних норм і соціальних цінностей.

Інститути соціалізації – установи, що впливають на процес соціалізації і спрямовують його.

Десоціалізація – це відучування від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки.

Ресоціалізація – це наступний за ним етап навчання нових цінностей, ролей, правил поведінки, замість старих.

Статус – це соціальний стан, позиція людини в суспільстві. Соціальний стан можна розглядати як узагальнену характеристику, що охоплює професійну, економічну, сімейну приналежність особистості, її політичні можливості, демографічні властивості (стать, національність, вік).

Соціальний стан – це характеристика індивіда з різних сторін, що містить його професійну приналежність, матеріальне становище, політичні можливості, демографічні властивості, рівень освіти, національність, місце проживання.

Соціальний статус – являє собою соціальну позицію людини в суспільстві або групі, наділену певними правами й обов'язками й пов'язану за допомогою них з іншими позиціями.

Неосновні статуси – тимчасові соціальні позиції, права й обов'язки, носіїв яких складно визначити.

Головним статусом іменують найхарактерніший для даної людини, з яким її ідентифікують (ототожнюють) інші люди або з якими вона сама себе ідентифікує, й за яким визначають її положення в суспільстві.

Особистий статус – це положення, яке людина займає в малій (первинній) групі, залежно від того, як вона оцінюється за своїми індивідуальними якостями.

Соціальний статус – це положення людини в суспільстві, що належить їй як представникові великої соціальної групи (професії, класу, національності, статі, віку, релігії). За походженням соціальний статус підрозділяють на види: природжений, приписуваний і той, що досягається:

Природжений статус – це те положення, що біологічно успадковане людиною від народження. Природженими

вважаються тільки три соціальні статуси: стать, національність, раса.

Приписуваний статус – це положення, що людина здобуває з народження або яке пізніше обов'язково буде визнано таким суспільством або групою. Приписуваний статус є соціально набутиим.

Статус, що досягається, – це положення, що людина отримує завдяки власним зусиллям, вільному вибору або завдяки удачі чи везінню. Статус, що досягається, перебуває під контролем людини й не пов'язаний з фактом його народження.

Змішаний статус – має риси і приписуваного статусу, і того, що досягається. Наприклад, статус безробітного, ув'язненого й ін.

Соціальна роль – це очікувана поведінка, зумовлена певним статусом. Соціальна роль містить сукупність статусних прав і обов'язків. Чим вище статус, тим більшими правами наділяється його власник і тим більше коло обов'язків на нього покладається.

Рольовий набір – сукупність усіх ролей, закріплених за одним статусом. Якщо статус – це самі функції, права й обов'язки, то роль – це динамічна (поведінкова) сторона статусу.

Соціальна роль – це сукупність вимог, пропонованих суспільством до осіб, що займають певні соціальні позиції. Ці вимоги (приписання, побажання й очікування відповідної поведінки) втілюються в конкретних соціальних нормах. Система соціальних санкцій позитивного й негативного характеру спрямована на забезпечення належного виконання вимог, пов'язаних із соціальною роллю.

Соціально-рольовий конфлікт – це протиріччя або між нормативними структурами соціальних ролей, або між структурними елементами соціальної ролі.

Девіантна поведінка має на увазі будь-які вчинки або дії, не відповідні писаним або неписаним нормам. Девіантна поведінка завжди оцінюється з погляду культури, прийнятої в

даному суспільстві. Ця оцінка полягає в тому, що одні відхилення засуджуються, а інші схвалюються.

Делінквентна поведінка не карна з погляду кримінального кодексу правопорушення, це – дрібне хуліганство, незначне розкрадання продуктів у магазині, зроблене покупцем, дрібне злодійство в транспорті або на ринку, запізнення на роботу, паління в неналежному місці й ін.

Кримінальна поведінка – являє собою злочинні дії, які не тільки засуджуються, але й караються законом.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- 1 Проблема особистості в соціології.
- 2 Визначення й порівняльний аналіз понять: «особистість», «людина», «індивід».
- 3 Основні етапи в історії вивчення особистості (від античності до сучасності).
- 4 Основні наукові підходи до вивчення особистості (біогенетичний, соціогенетичний і психогенетичний).
- 5 Внутрішня структура особистості.
- 6 Основні типології особистості.
- 7 Соціалізація особистості: фактори, агенти, механізми.
- 8 Охарактеризуйте поняття десоціалізація й ресоціалізація.
- 9 Основні етапи соціалізації й життєві кризи особистості (за Е. Еріксоном).
- 10 Соціалізація й соціальний контроль.
- 11 Поняття соціального статусу й ролі особистості.
- 12 Поняття соціальної ролі. Рольовий набір. Теорія ролей.
- 13 Девіантна, делінквентна й кримінальна поведінка.
- 14 Спосіб життя як соціологічна категорія.
- 15 Форми соціальної взаємодії (кооперація, конкуренція, конфлікт).
- 16 Соціологічні концепції особистості.
- 17 Особистість і глобальні проблеми сучасності.
- 18 Особистість і фундаментальні цінності суспільства.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

- 1 Місце соціології особистості в структурі соціологічного знання.
- 2 Зміст предмета соціології особистості: цілі й завдання курсу.
- 3 Система категорій і понять соціології особистості.
- 4 Національна культура й особливості особистісного розвитку та самоствердження.
- 5 Соціальні інститути й агенти соціалізації особистості.
- 6 Залучення до ігрової та трудової діяльності як умова соціалізації індивіда.
- 7 Самореалізація особистості як об'єктивація її самосвідомості, особистісних змістів.
- 8 Основні види (форми) соціальної активності особистості.
- 9 Культура особистості як системна якість і вираження соціальної зрілості.
- 10 Соціологічна типологізація особистості – зведення індивідуального до соціального.
- 11 Соціальні типи особистості в сучасному суспільстві: різноманіття підходів і критеріїв їхнього обґрунтування й виділення.
- 12 Маргінальна особистість.
- 13 Свобода особи й конформізм.
- 14 Самотність як особиста й соціальна проблема.
- 15 Зміст глобальних проблем сучасного світу.
- 16 Роль «людських якостей» у розвитку сучасного світу й вирішення глобальних проблем.

ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ВИВЧЕННЯ

- 1 Взаємозв'язок особистості й суспільства, особистості та

колективу (соціальних груп). Соціальна сутність особистості.

2 Міжособистісні відносини як об'єкт соціологічного дослідження.

3 Процес соціальної адаптації людини.

4 Соціальна активність особистості в умовах радикальної зміни умов життя.

5 Культура й розвиток особистості.

6 Структура особистості. Компоненти структури особистості.

7 Здібності особистості. Обдарованість. Талант. Геніальність.

8 Соціальний стан особистості і її соціальні ролі.

9 Регуляція й саморегуляція соціальної поведінки особистості.

10 Особистість і соціальні цінності.

11 Особистість в умовах соціальної напруженості.

12 Свідомість і менталітет особистості.

13 Соціологія мікросередовища особистості: первинний трудовий колектив, родина, малі групи.

14 Проблеми формування особистості в сучасній Україні.

15 Соціальні аспекти формування особистості вченого (соціолога, соціального працівника).

16 Особиста безпека.

17 Соціальні ідеали особистості.

18 Досвід вивчення цінностей особистості.

19 Права й свободи особи й гарантії їхнього забезпечення.

20 Самітність як соціальна проблема.

21 Негативна поведінка як прояв соціальної й моральної деградації.

22 Саморуйнування особистості: особливості соціологічного аналізу.

23 Соціологічний аналіз самовиховання особистості.

24 Маргінальність особистості в сучасному суспільстві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- 1 Городяненко В.Г. Соціологія. – К. : Академія, 2002.
- 2 Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. – М. : ИНФРА-М, 2007. – Т.11: Культура и религия. – 1104 с.
- 3 Драч Р.В. Культурология. – Ростов-на-Дону. 1996.
- 4 Иванов Д.В. Виртуализация общества // Социология и социальная антропология. – СПб., 1997.
- 5 Исаев Б.А. Социология. Краткий курс. – СПб.: Питер., 2007. – 224 с.
- 6 Масионис Дж. Социология. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 752 с.
- 7 Добренков В.И., Кравченко А.И. Фундаментальная социология: В 15 т. – М.: ИНФРА-М, 2005. – Т. 7: Человек. Индивид. Личность. – 960 с.
- 8 Общая социология: Учеб. пособие / Под общ. ред. проф. А.Г. Эфендиева. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 654 с.
- 9 Основы социологии: Учеб. пособие / И.И. Белая, Ю.И. Кисиль, В.А. Копилов, Л.А. Лобанова, Л.Н. Недашковская, Е.Б. Несвитенко. – Харьков: Харьк. авиац. ин-т., 1998. – 124 с
- 10 Сасіна Л.О., Мажнік Н.А. Соціологія: Навч. посібник. – Харків: ВД „ІНЖЕК”, 2005. – 208 с.
- 11 Смелзер Н. Дж. Социология. – М., 1994.
- 12 Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
- 13 Социология: Учебник / Под ред. проф. Ю.Г. Волкова. – изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Гардарики, 2003. – 512 с.
- 14 Мухаев Р.Т. Социология. Коспект лекцій: Учеб. пособие. – М.: Проспект, 2008. – 176 с.
- 15 Социология: Учебник для вузов / В.Н. Лавриненко, Н.А. Нартов, О.А. Шабанова, Г.С. Лукашова; Под ред. проф. В.Н. Лавриненко. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1998. – 349 с.
- 16 Социология / Под. ред. А.Р. Эфендиева. – М., 1994.

17 Фесенко Ю.В. Социология: Учебник. –М.: ТК Велби, Изд-во „Проспект”, 2007. – 232 с.

18 Фролов С.С. Социология: Учебник для высших учебных заведений. – М.: Наука, 1994. – 256

19 Шендрик А.И. Социология культуры: Учеб. пособие. – М.: ЮНИТА-ДАНА, 2005.

20 Социология: Учебник для вузов / А.И. Кравченко, В.Ф. Анурин. – СПб.: Питер, 2006. – 432 с.

